

annyira, hogy a földrendezéskor és összeíráskor ugyanő arról értesít, hogy Csómorkányt már csaknem 1761. egészen megrakták tanyákkal s alig negyedrészt legel-
tetik.¹ Az urbárium behozatalakor az egészet a 1771. jobbgyságnak hagyták meg s később urbéri összeírás szerint is Vásárhelyhez kapcsolták, határainak 1808. pedig Sámsont, Csókást, Férgedét, Szt-Erzsébetet s (nyugotról) a vásárhelyi tanyákat nevezték meg. Idővel azonban az uraság az itteni legelők javarészt maga részére foglalta le.

A templom romjai jórészben túlélték a viszontagságos időköt, sőt az elemi csapásokat is. Mivel dombon épült, az árviz sem árthatott neki, habár a határ jórészét nem egyszer, így 1816 ban is, elborította.

Derekegyház.

Legelőször egy vizzályos ügynél találkozunk a falu lakosaival, kik t. i. a szomszédos Kéktó használata felett a Donáttornyát bíró nyulszigeti apácákkal pereltek.² A lakosok akkor rációk voltak, kiket valószínűen akkori földesuraik, a Jaksicsek, telepítettek ide. Ezek magvaszakadtával Pestyéni Gergely tette rá a falura kezét, melyet ő hihetően Vásárhellyel egyidejűleg kapott; bár az adományleveléről nem szól. Utána ennek özvegye és egy másik özvegy, Deák Gergelyné, tulajdonában találjuk, kinek itteni jobbgyai közül Balasyn Péter, Bujkó György és Kassa Márton említetnek. Már ekkor a falu megmagyarosodott. Összesen 6 kaput képezett s többen birták,³ kik közt Nagymihályi Sándor és Gábor tiltakoznak az ellen, hogy jószágukat György barát és Petrovics Péter fölkerjék.⁴ Ekkor a helyiség ismét pusztulásra 1550. jutott s a vidéket ért török dúlás miatt teljesen fel is omlott, mert a nemsokára tartott csongrád megyei adóösszeírás több más, e tájon levő, helységgel (Ápor, Mindszent, Tompa, Ecser, Tóke, Szeg stb.) együtt már

¹ Az egész határra kiterjedő összeírás u. o. 36. fiók. 45. a. sz.

² Borovszky, Csanádmegye története, II. 135.

³ Varia regesta duarum visitationum etc. Egyetemi ktr. Kaprinai kézirati gyűjteménye, tom. L. XVI. 2. o.

⁴ Borovszky, i. h.

elpusztulva találta.¹ A gyulai vár dézmaszedői sem vezették ez évről jegyzékbe. A kik először oda visszatértek, ismét rációk voltak. A török nemsokára érdemesnek találta a falut a vásárhelyi nahie-ba besorozni, megjegyezvén felőle annyit, hogy a »falu szerb, 7 ház, 6 régi, 1 új«. Nemsokára a Pestyénieknek magva szakadt s ezek javait, nevezetesen Derekegyházát, Vásárhelyt Ráróssal, Kopánccsal és sok más birtokkal együtt a király Zay Ferencnek, Liszthy Jánosnak és Viczmándy Mátyás-1552. dec. 6. nak ajándékozta.² Minthogy azonban az uradalmakat akkor Csáki Pál és Farkas birták, Gyulavár kapitánya parancsot kapott, hogy ezek tisztartóját, ki a jószágokat épen Gyuláról kezelte, onnét vesse ki s azokat az új adományosok kezébe adja át.³ 1560. jul. 7. Ezeket az e gri káptalan megbizottai csak otthon, Egerben, igtatták bé józágaikba, mivel a hely 1560. ápr. 23. színén a török miatt megjeleni nem mertek. A másik évben 6 kapu után 6 frt 60 dénár kir. segedelemmel rótták meg a helységet, melynek földesurai közt Zay-ék on kívül Tharczy Tamást is megemlítik.⁴ A töröknél és a némes uraknál tehát a királyi ravók sem voltak kevésbé élmesek, kik a gyulai várkatónák kíséretében az egész környéken behajtották az országos adót, mely tárgyban »Kis Simon biró azt vallotta, hogy az első segedelmet 10 dénárral megtoldva, Bornemissza Menyhért ravó kezébe fizette be«, t. i. 3 frt 50 dénárt, »a második, egy forintos segedelmet, szintén 10 dénárral megtoldva, Deák Imre adószedőnek adta meg 1 forint 50 dénár összegben a falu.⁵ A püspöki tizedet sem 1559. engedték el a helységnek s azt Gyulára kellett megfizetni, miután a vár azt a váci püspöktől bérbe vette, Cson-1560. grádmegyét t. i. évi 350 frtért, melyhez Derekegyháza 20 frittal járult. Így ment a tizedszedés a következő évek

¹ Conscript, dicarum (Csongrádv.) lib. XI. tom. XIII. Orsz. Itr.

² Az adománylevél a gr. Zay család Itrából. Közli Biró K. az Uj Magy. Muzcumban, 1857. 422-4.

³ A király levele a gr. Károlyi nemzetség bpesti Itrában. Vásárhelyi fiók.

⁴ Csongrádmegye összcírása a 2-ik kir. segedelem szedése alkalmával Földvári J. által, Palugyaynál, Magyarország legújabb leírása, IV. 413.

⁵ A Bornemissza Benedek gyulai várkapitány elleni vizsgálat jkve 1559. és 70-ből. Orsz. It. NRA fasc. 1763. No 43.

alatt is a faluban,¹ bár arra s vidékére a Szege- | 1561—4. den fészkelő török is kiróta a »hitetlenek fejadóját«, melyet azonban a körülte fekvő 25 községből Vásárhely bérelt ki. Derekegyházra ekkor a korábbi 3500 | 1566. akcse helyett 6500-at vetettek ki. De ennek beszédésére már aligha volt idő, mert még ez év nyarán Gyula alá gyülekeztek a tatárok, mikor is a falut elpusztították, lakosai pedig, a mennyiben le nem öldöstettek, V á s á r h e l y e n huzták meg magokat. E pusztulás azonban nem tartott sokáig, mert a török maga is rajta volt, hogy az elmenekült lakosság mielőbb térjen vissza, hátorságban élhessen és adózhassek. Így történt, hogy a defter- | 1570. ben ismét találkozunk Derekegyház nevével (»Drugtenház« — Ujváros és Szent-György közt említve), mint a melyet a maga 38 házával a »vásárhelyi khászbeli bérletek« közé irtak s fej, fa és széna adóval róttak meg. Még ekkor a bérlet 25 faluja közül csak 16 állott helyre. A defterbe azonban csupán a házak mennyiségét irták bele, mert az adónemek megszabásához ez szolgáltatta az alapot.² De a püspök urak is résen állottak, hogy, habár itt a lelki jókból épen nem gazdálkodhattak, a magok tizedjövedelmét mégis megkaphassák, mi részben a török is kezökre járt azzal, hogy néhol a tizedbérletek beszédését közvelítette, a mi nem volt csupán üdvariasság, mert ellenkező esetben kítette volna a maga falvait annak, hogy azokat a püspök bérlői, rendszerint a felvidéki várkapitányok, fegyveresen bejárják és megsarcolják. M o s ó c z i püspök a d e r e k e g y h á z i a k r ó l azt irta | 1578. tizedjegyzékébe, hogy »otthon laknak«, hasznobére felől pedig, hogy »adják ki, a mennyiért tudják«. Hasonló utasítást adtak utódai, M e l e g és P e t h e M. püs- | 1582—84. pökök is. Valaki azonban a XVI. század vége felé a jegyzék hátuljára már azt jegyezte, hogy »V á s á r h e l y e n laknak«, a mi újabb pusztulást jelentett,³ mely hihetően az 1596-diki nagy veszedelemben következett be.

Ettől fogva századokon át egész a legujabb idöig nem is ülték azt többé meg s a késöbbi tulajdonosok már csak mint pusztát kapták, melyet idöközben a szomszédok legeltettek. E közben az apácák, mivel a magyar jobbágyok elfogytak, a környék sok helyére rác telepe-

¹ Egykoru dözma jegyzék a váci püsp. Irtban, i. m. 127, 132.

² Vélícs, i. m. I. 203—4.

³ A tizedjegyzékek i. helyen, 152—154. II.

seket eresztettek, kik közül olykor-olykor Derekegyháza is jutott. E telepések, jobbra pásztorok, természetesen, nem tudták megvédeni magokat a felvidéki portyázó magyar katonáktól, kik zsákmányolni és foglalni le-lejártak az alföldre, mint az ellenség birodalmába. Ezek között említendő különösen Makai Széll Mihály, szendrei vitéz, ki több végházbeli tisztekkel együtt Csanád-, Csongrád- s Békésmegyék területén mintegy 58 várost (Vásárhely, Makó, Szentes) falut és pusztát foglalt el magának s kényszerítette évi adózásra. Széll Derekegyház felét Széki Péter szendrei alkapitánynak adta, felére pedig a mártélyiakkal 20 tallérban s a szentesiekkel 16 tallérban és négy bokor karmazsin csizmában alkudott meg.¹ Borsodmege, melyhez akkor Csongrád megyét kapcsolták, a »Vásárhely körül fekvő pusztá telkek közé« sorolta a helyet.² A mártélyi 1649. rációk s egyéb szomszédok azonban, mikor biztonságban érezhették magokat az ujdonsült földesurak ekszekuciós katonáitól, elmaradoztak az adóval, ezért olvassuk, hogy Széki a vármegye szendrei gyűlésén a mártélyiakat s egyebeket Derekegyháznak s egyéb csongrádmegyei jószágoknak élésétől eltiltotta;³ ámbár tudtával volt, hogy e helyek tulajdonjoga régibb adománylevél alapján nem őt, hanem a Zayákat s ezek társait illetné, mivelhogy az erről szóló okiratot az egri káptalantól magának ekkortáiban kivette.⁴ E körülmény azonban Székinék nemsokára ezután bekövetkezett halálával 1662. az örökösöket sem akadályozta meg abban, hogy a hátramaradt jószágokon meg ne osztozzanak, mégpedig az alföldiekre nézve akképen, hogy a derekegyházi, mártélyi és szentgyörgyi pusztá részeket az elhalt özvegye Tercsi Zsuzsánna asszony, Székinék második neje, a férj első nejétől származott gyermekeinek: Györgynek, Katalinnak, Szirmai Györgynének és Jánosnak engedte át.⁵ Nem valószínű,

¹ Széll Mihály egykoru feljegyzései, Connotationes diversae etc. Orsz. lt. NRA fasc. 1838. No 61.

² Borsodmege ltra, Jkvi töredékek könyve. 272, 1.

³ Széki óvása Borsodm. 1650. jun. 15-diki közgyűlésén, hiteles másolat a gr. Károlyi nemzetség ltrában.

⁴ Az egri káptalan regestája 1660-ból Csanádmege ltrában.

⁵ A Széki örökösök osztálylevele 1662. dec. 9-ről, hiteles másolat a gróf Károlyi nemzetség bpesti ltrában.

hogy Székinek számos nagy birtokait az örökösök meg tudták volna magoknak tartani, mert ezentul annak semmi nyomára sem akadunk s így a derekegyházi buja legelők is valószínűen a szomszéd községek, főleg V á s á r hely és S z e n t e s, gazdáinak használatába mentek át hallgatólagosan.

Igy találta azt a XVIII. század eleje is. A vásárhelyiek, Bercsényi hű jobbágyai, a Schlick részére készült, sőt az 1720-diki megyei összeírásból is e pusztát többekkel együtt kihagyták. De K á r o l y i S á n d o r a maga adásvételi szerződvényébe s adó- 1702—20. mánylevelébe, mint idetartozó pusztát, már belefoglalta, ámbar a király a pusztá felét időközben H a r r u c k e r n e k eladta.¹ K á r o l y i első beigtatásakor a pusztának világosan csak egy részét vették fel, a másodiknál pedig kétségesnek hagyták, hogy egyáltalában felvették-e ezt is, vagy sem? Mindazáltal annak, úgyszintén S z á n t ó n a k és F e l g y ő n e k, eltulajdonítása ellen C z u c z A n d r á s, P a l o j t a i G y ö r g y csépai nemes és S á r k ö z i F e r e n c a beigtatáskor ellenmondottak. A következő évben K á r o l y i a v á s á r h e l y i e k n e k további használatra a többiekkel együtt ezt a pusztát is átadta, mialatt azonban a S z e n t e s felé nyuló részt nem lehetett érteni, mert H a r r u c k e r n erre, úgyszintén a szomszédos D o n á t h, H é k e d stb. pusztákra újabb adománylevelet szerzett.² De a vásárhelyiek így sem birhatták zavartalanul D e r e k e g y h á z a t, mert a birák panaszkodtak a grófnál, hogy annak és B a t i d á n a k használatában háborgattanak. Már előbb Z a y A n d r á s is felele- 1723. okt. 20. venítetté ősi igényét a helyhez, mégpedig egyenesen K á r o l y király előtt, minek következtében ez S i v k o v i c h A n t a l kir. ítélő táblai jegyzőhöz rendeletet 1726. ápr. 5. küldött, hogy a Z a y követelésének elbirálása végett a mostani birtokosokat, K á r o l y i t és H a r r u c k e r n e t a tábla elé idézze meg. A tárgyalás Pesten szept. 10-én megtörtént s K á r o l y i r a nézve kedvező eredménnyel. A város tehát abban a hiedelemben volt tovább is, hogy mivel e hely az 1720: 18. törvénycikk hozatalakor határának kiegészítő részét képezte, arra a jövőben is számíthat. Annál kellemetlenebb volt a meglepés, midőn 1727. K á r o l y i azt a korábbi szerződésre hivatkozva, csak-

¹ Palugyay, Magyarország legújabb leírása, IV.—162.

² Lib. regius 1736. jan. 17.

hamar kiszakította a határból s Mágoccsal együtt a szegvári majorsághoz kapcsoltatni határozta.¹ Mindazáltal a város kértére még most elállott ebbeli szándékától s évi 150 tallér külön baszonbérért visszabocsátotta a lakosságnak, kikötvén azt is, hogy ez a határt és a határhalmokat a Mágocsi-halomtól a Szeretség- és Fél-ludas-halomig időközönként ujittassa | 1727. júl. 19. meg.² Mindeddig a kövér rónaságot képező s vízjárta pusztá egészben együtt volt, bár Harrückern követezte fele részét,³ kívül végre Károlyi egyezsége lépett s a pusztá feléről ennek javára lemondott.⁴ | 1732. szept. 4. A többi rész továbbra is a város használatában maradt, a mint azt az 1756. okt. 1-i tanukihallgatások mutatják. Csak később, mikor a földesuri javadalmak bérletét megvonták a várostól és azokat házi kezelésbe vették, találjuk nyomát annak, hogy a városi jobbágyok már beszolgálták Derekegyházra s panaszkodtak is az ottani szénhordás súlyos terhei ellen.⁵ A majorsági pusztán nemsokára nagy emeletes kastély épült. A Zay-ak azonban ismét pert indítottak földesuraink ellen ősi birtokaik tárgyában s csak akkor engedtek, mikor ezek ujabban, igen terhes feltételeiket elfogadták (70000 frt fizetés!), a mikor aztán Derekegyházról végleg lemondottak.

Az urbáriom behozatalakor a pusztát egy rész- | 1771. ben városunk határához tartozónak vették. A Zay-ak sikere által felháborítatva azonban a Viczmándyak is pert indítottak annak birtokáért,⁶ mely | 1792. nov. 12. nyolc esztendei pereskedés után szintén egyezséggel (a Károlyiakra nézve 19000 forint fizetség!) ért véget.⁷ Már ekkor Újváros is a pusztához volt csatolva. Időközben a Károlyiak nagy residentiális kastélyát megviselte az idő, zsindegy fedélzete elavult s csak elejét méltatták a behádogozására, a második emeletet nem is használták,

¹ Károlyi S. levele a városhoz, V. ltr. Rvi. 2. a. csomó, 2. szám (kelt nélkül).

² Károlyi levele u. o. 1. cs. 59. sz.

³ Bél Mátyás, Descriptio Comitatum. Commentatio in Comit. Csongradiensiu, Eredeti kézirat. Esztergomi primási ltrban.

⁴ Kir. bizonyítvány a Károlyi és Német rend közti egyezkedés tárgyában 1732. szept. 4-ről a gróf Károlyi nemzetség bpesti ltrában, 36. fiók, 23. sz.

⁵ A bírák levele (1756-ból), kelt nélkül, u. o.

⁶ Az idézvény 1792. aug. 20-ról u. o.

⁷ A periratok és egyezséglevelé u. o.

csak az elsőt tartották bebutorozva azon ritka alkalmakra, a mikor a földesur itt tartózkodott. Virágos és fácskos kertek s diszes fasorok vették körül a kastélyt,¹ melynek falai egy izben, mint fentebb láttuk, Ferdinand királyi herceget is vendégül fogadták. A pusztát azonban 1825. már ekkor a városhoz nem tartozónak nyilvánították.² Néhány évvel később pedig Károlyi István és Lajos grófok közt kétfelé hasították. E szerint Ist- 1727. vánnak Belső-Derekegyház jutott, hol akkor a vásárhelyi uradalom főtisztje is székel, Lajosé pedig Külső-Derekegyház lett, mely utóbbit a Lajos-kedvi (Mágocs), Lajos-tanyai és Lajos-szállási gazdaságokra osztották. Ezekhez csatolták a László-telek nevű szegődvényes új kertésztelepítvényt, sőt Lajos-halmát és Ujvárost is, úgyhogy ily módon a pusztá összes területe 24586 katasztrális holdra szaporodott.³

Erzsébet, vagy Szenterzsébet.

Minthogy a hely neve a XVI. és XVII. századbéli adó- és dézmaösszeírásokban nem fordul elő, kétségtelen, hogy a falu egykori pusztulása után többé nem épült meg, a mikor aztán elhagyott földét, mint legközelebbi szomszédok, a vásárhelyiek foglalták el. Külön megnevezve először 1650-ben találkozunk vele, a mikor t. i. Pap János, Ónodvárának alkapitánya, kerítette hatalmába a szép fekvésű és buja termékenységű pusztát a szomszédos Szt-Albert, Ólvesd, Igló, Rárós és Csika pusztákkal egyetemben s ezekről a maga és Petrekovics Pál nevére III. Ferdinand királytól adománylevelet is szerzett⁴ s magát azok 1650. márc. 3. birtokába Egerben be is igtattatta, úgyhogy egy félévvel később már mint jogos birtokos emelte fel óvását egyesült Borsod- és Csongrád megye ónodi gyűlésén a szomszédok s különösen a vásárhelyiek ellen, kik

¹ A csongrádi uradalom leírása 1813-ban a vármegye Itrában.

² Megyei hivatalos összeírás 1813-ból, 7. lap, Proth. Crimin. causarum etc. című csomóban Csongrád megye Itrában.

³ Palugyay, i. m. IV. 499. (Csók M. jegyző adatai.)

⁴ Az okirat a jázsai konvent Itrában, Ao 1650. Fasc. 4. o, No 83.